

УДК 341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.3.37>

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ ТА ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ

Марченко Р.В.,

*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії з міжнародного права**Міжнародного гуманітарного університету*

ORCID: 0009-0009-5130-821X

Марченко Р.В. Співвідношення права на освіту та доступу до освіти.

Стаття присвячена аналізу співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві та національному законодавстві України.

Розглянуто теоретичні основи права на освіту як універсального права людини згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ст. 13) та Загальним коментарем № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав (рамка «4 A's»: наявність, доступність, прийнятність, адаптованість). У національному законодавстві проаналізовано закріплення цього права в ст. 53 Конституції України та ст. 3 Закону України «Про освіту», де право на освіту включає право на доступність освіти, а держава забезпечує рівні умови доступу без дискримінації.

Особливу увагу приділено поняттю доступу до освіти як ключової складової права на освіту, з розрізненням формального (де-юре) доступу – наявності юридичного права на участь в освітніх програмах – та реального (де-факто) доступу, що залежить від усунення бар'єрів. Підкреслено, що доступ є необхідною умовою реалізації права, але не вичерпує його повністю, оскільки право на освіту охоплює також якість, прийнятність та адаптованість.

В умовах воєнного стану в Україні проаналізовано специфіку доступності освіти: руйнування інфраструктури, обмеження фізичного доступу через обстріли та безпекові заходи, нормативні зміни (наприклад, обмеження форм навчання в аспірантурі), проблеми цифрової доступності, міграція та нерівність для вразливих груп. Показано, що держава намагається забезпечувати освітній процес за державними стандартами, але стикається з низкою викликів.

Порівняльний аналіз демонструє динамічний зв'язок: доступ виступає «мостом» між декларативним правом та його фактичною реалізацією, а порушення доступу є одним із основних видів порушення права на освіту. Перспективи вдосконалення пов'язані з гармонізацією законодавства з міжнародними стандартами, усуненням бар'єрів та забезпеченням ефективної доступності в умовах війни та післявоєнної реконструкції.

Ключові слова: право на освіту, доступ до освіти, міжнародне право, воєнний стан, рамка «4 A's», недискримінація, доступність.

Marchenko R.V. The correlation between the right to education and access to education.

The article is dedicated to the analysis of the correlation between the right to education and access to education in international law and the national legislation of Ukraine.

It examines the theoretical foundations of the right to education as a universal human right in accordance with Article 13 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and General Comment No. 13 of the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights (the «4 A's» framework: availability, accessibility, acceptability, and adaptability). In national legislation, the entrenchment of this right is analyzed in Article 53 of the Constitution of Ukraine and Article 3 of the Law of Ukraine «On Education», where the right to education includes the right to accessibility of education, and the state ensures equal conditions of access without discrimination.

Particular attention is paid to the concept of access to education as a key component of the right to education, with a distinction between formal (de jure) access – the existence of a legal right to participate in educational programs – and actual (de facto) access, which depends on the removal of barriers. It is emphasized that access is a necessary condition for the realization of the right, but does not exhaust it completely, since the right to education also encompasses quality, acceptability, and adaptability.

In the context of martial law in Ukraine, the specifics of education accessibility are analyzed: destruction of infrastructure, restrictions on physical access due to shelling and security measures, normative changes, problems of digital accessibility, migration, and inequality for vulnerable groups. It is shown that the state attempts to ensure the educational process in accordance with state standards but faces a number of challenges.

The comparative analysis demonstrates a dynamic relationship: access serves as a «bridge» between the declarative right and its actual implementation, while violations of access constitute one of the main forms of violation of the right to education. Prospects for improvement are associated with the harmonization of legislation with international standards, the elimination of barriers, and the provision of effective accessibility in conditions of war and post-war reconstruction.

Key words: right to education, access to education, international law, martial law, Ukraine, «4 A's» framework, non-discrimination, accessibility.

Постановка проблеми. Право на освіту є фундаментальним правом людини в міжнародному праві, оскільки воно безпосередньо впливає на розвиток особистості, соціальну мобільність та забезпечення інших прав, таких як право на працю чи здоров'я, визнане в численних міжнародних актах. Незважаючи на еволюцію від Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. до Загального коментаря № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав, регулювання цього права зберігає певні відмінності. Проблема полягає в різниці між загальним правом на освіту та його ключовою складовою – доступом до освіти, зокрема в підставах забезпечення (від міжнародних норм до національних законів), обсязі гарантій (рівність, недискримінація, доступність), процедурних особливостях та впливі на ефективність захисту прав людини. Це вимагає глибокого порівняльного аналізу співвідношення права на освіту та доступу до освіти як форми забезпечення прав людини для виявлення сильних і слабких сторін, еволюції норм та можливостей удосконалення механізмів реалізації в міжнародному праві.

Дослідження теми співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві як форми забезпечення прав людини є надзвичайно актуальним через зростання глобальних освітніх криз, зокрема цифрової нерівності, пандемій та збройних конфліктів. Це має особливе значення для України, де воєнний стан та агресія Російської Федерації призводять до обмежень доступу до освіти, таких як руйнування закладів, дистанційне навчання та дискримінація вразливих груп. Аналіз цієї теми сприяє розробці рекомендацій щодо гармонізації міжнародних стандартів з національним законодавством, посилення гарантій прав людини на якісну освіту та ефективності протидії освітній нерівності. Дослідження дозволить краще зрозуміти еволюцію норм від пактів ООН до національних конституцій, порівняти підстави, процедури та наслідки забезпечення доступу, а також оцінити їх вплив на глобальну освітню справедливість.

Метою статті є порівняльний аналіз співвідношення права на освіту та доступу до освіти в міжнародному праві як форми забезпечення прав людини, визначення їх спільних рис, відмінностей та ролі в забезпеченні освітньої справедливості.

Стан опрацювання проблематики. У своїх працях питання права на освіту, доступу до освіти, міжнародно-правової відповідальності, порушення прав людини на освіту, діяльності Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав та імплементації норм Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права в національні системи, а також вивчають проблеми доступності освіти в умовах воєнного стану, дискримінації та комплементарності досліджували: Мельничук О.Ф., Миклуш М.І., Марініч В.К., Грекул-Ковалик Т.А., Щебетун І. та ін. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного права прав людини, конституційного права, освітнього права, юрисдикції ООН та імплементації норм Загального коментаря № 13 в національні системи, а також вивчають проблеми доступності освіти.

Виклад основного матеріалу. Право на освіту є фундаментальним правом людини, закріплене у міжнародних стандартах та національному законодавстві. Воно забезпечує не лише індивідуальний розвиток особистості, але й сприяє соціальному прогресу суспільства. Водночас доступ до освіти виступає ключовим механізмом реалізації цього права, визначаючи, наскільки воно є реальним, а не декларативним. У сучасних умовах, особливо в Україні, де триває збройний конфлікт, співвідношення цих понять набуває особливого значення, оскільки війна створює бар'єри для доступності освіти [1, с. 634]. Ця стаття аналізує теоретичні основи права на освіту, поняття доступу, їх взаємозв'язок та особливості реалізації в українському контексті на основі міжнародних та національних джерел.

Право на освіту визначається як універсальне право, спрямоване на повний розвиток людської особистості, повагу до прав людини та фундаментальних свобод. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (стаття 13), держави зобов'язуються забезпечувати це право, роблячи освіту обов'язковою та безплатною на первинному рівні, а також доступною на вищих рівнях [2]. Загальний коментар № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав роз'яснює це право через рамку «4 A's»: availability (наявність), accessibility (доступність), acceptability (прийнятність) та adaptability (адаптованість) [3]. Тут право на освіту розглядається

як комплексне, де освіта є не лише правом, але й засобом реалізації інших прав, допомагаючи маргіналізованим групам подолати бідність.

У національному законодавстві України право на освіту закріплено в статті 53 Конституції, де воно проголошується як право кожного, з обов'язковістю повної загальної середньої освіти. Держава забезпечує доступність та безплатність освіти на різних рівнях [4]. Закон України «Про освіту» розширює це поняття, включаючи право на освіту протягом усього життя, доступність та безплатність у визначених випадках [5]. Конституційний Суд України тлумачить доступність як конституційну гарантію рівності, що виключає дискримінацію [6].

Доступ до освіти (*accessibility*) є однією з ключових складових права на освіту. За Загальним коментарем № 13, доступність включає фізичну (географічну близькість закладів), економічну (безплатність або доступні витрати) та недискримінаційну доступність (рівні можливості для всіх груп, включаючи вразливі) [3]. Це означає, що освіта повинна бути відкритою для всіх без бар'єрів, пов'язаних з віком, статтю, етнічністю, інвалідністю чи соціальним статусом.

В українському контексті доступність освіти набуває специфічних рис через воєнний стан. Дослідження показують, що війна трансформує це право, роблячи його залежним від безпекової ситуації: обстріли, руйнування закладів та мобілізація обмежують фізичний доступ [1, с. 634; 7, с. 184]. Наприклад, у 2024 році зміни до правил вступу до аспірантури обмежили доступ для певних категорій студентів, посиляючись на воєнний стан, що призвело до масового виїзду молоді за кордон та фінансових проблем для університетів [7, с. 182]. Крім того, доступність юридичної освіти аналізується через призму соціальної справедливості, де економічні, територіальні та мотиваційні фактори створюють нерівність [8, с. 12].

І. Щебетун робить схожий висновок: «...навіть в умовах воєнного стану в Україні, не дивлячись на обмеження конституційного права на освіту, держава намагається забезпечувати виконання положень статті 53 Конституції України, впроваджувати різного роду ініціативи, які дозволяють здійснювати освітній процес за державними стандартами та освітніми програмами України. Разом із тим, основними проблемами освіти у період дії правового режиму воєнного стану є незадовільне забезпечення цифровими пристроями учасників освітнього процесу та недостатня роль Міністерства освіти і науки України щодо визначення та конкретизації форм навчання у закладах освіти відповідних регіонів України» [9, с. 393].

Право на освіту та доступ до освіти співвідносяться як загальне та часткове: доступ є необхідною умовою реалізації права, але не вичерпує його. Право на освіту є ширшим, охоплюючи не лише доступ, але й якість, прийнятність та адаптованість. Без доступу право залишається формальним, як зазначається в міжнародних документах: освіта повинна бути «доступною для всіх за допомогою всіх відповідних засобів» [2].

У літературі підкреслюється, що доступ (*opportunity, admission*) та доступність (*suitability, openness*) є спорідненими, але відмінними термінами: доступ стосується права на участь, а доступність – практичної реалізації з урахуванням змісту та бар'єрів [8, с. 13]. В Україні це співвідношення ускладнюється війною: конституційне право на освіту (ст. 53) гарантує доступність, але воєнний режим дозволяє обмеження для безпеки [1, с. 634]. Наприклад, для дітей з малозабезпечених сімей пропонується державна допомога на комп'ютери для забезпечення онлайн-доступу. Таким чином, доступ є «мостом» між декларативним правом та його фактичним здійсненням, а порушення доступу є видом порушення права на освіту.

У науковій літературі термін «доступ» традиційно трактується у двох основних значеннях:

- як фізична або просторова можливість проникнення чи проходу до певного об'єкта чи місця;
- як право чи офіційний дозвіл на відвідування, використання або участь у діяльності з визначеною метою [10].

У контексті освіти поняття «доступ до освіти» (англ. *access to education*) набуває спеціалізованого значення. Згідно з формальним підходом, прийнятим у низці міжнародних документів та наукових джерел, під ним розуміють наявність юридичного права особи на участь в освітніх програмах незалежно від фактичної можливості реалізувати це право на практиці [11; 12].

У сучасних наукових дослідженнях (зокрема в роботах UNESCO, OECD та вітчизняних авторів) акцент дедалі частіше зміщується на розрізнення формального та реального доступу. Доступ до освіти розглядається не лише як право на зарахування, а як комплекс умов, що забезпечують фактичну можливість навчатися: своєчасне зарахування у відповідному віці, регулярна присутність, безпечне та інклюзивне навчальне середовище, рівномірний розподіл якісних освітніх можливостей, а також усунення бар'єрів соціально-економічного, гендерного, етнічного, територіального, фізичного чи когнітивного характеру [13; 14].

В умовах війни реалізація права на освіту через доступ стикається з численними викликами. Руйнування інфраструктури, міграція населення та економічна криза обмежують фізичну та еконо-

мічну доступність. Міністерство освіти України використовує робочі групи для діалогу, але нормативні зміни, як обмеження денної форми навчання в аспірантурі, викликають питання законності. Для юридичної освіти бар'єри включають стереотипи, регіональні диспропорції та відсутність квот для вразливих груп.

Перспективи полягають у гармонізації законодавства: наприклад, доповнення Закону «Про освіту» положеннями про обмеження під час воєнного стану відповідно до Конституції. Міжнародні стандарти, як рамка «4 A's», можуть слугувати орієнтиром для реформ, забезпечуючи не лише доступ, але й адаптацію освіти до потреб суспільства.

Співвідношення права на освіту та доступу до освіти є динамічним: доступ є ключовим елементом реалізації права, але право охоплює ширший спектр гарантій. В Україні, з урахуванням воєнного контексту, це співвідношення вимагає балансу між безпекою та рівністю. Для повної реалізації необхідні законодавчі зміни, спрямовані на усунення бар'єрів та забезпечення недискримінаційного доступу. Подальші дослідження можуть фокусуватися на поствоєнній реконструкції освітньої системи з акцентом на міжнародні стандарти.

Висновки. Проведений аналіз співвідношення права на освіту та доступу до освіти дозволяє зробити низку узагальнень як теоретичного, так і практичного характеру. Право на освіту є комплексним фундаментальним правом людини, яке охоплює не лише можливість здобувати освіту, а й ширший спектр гарантій: наявність закладів і ресурсів, їх фізичну, економічну та недискримінаційну доступність, прийнятність змісту освіти та її адаптованість до змін у суспільстві та потреб окремих груп.

Доступ до освіти виступає однією з ключових і найвразливіших складових цього права. Він є необхідною умовою реалізації права на освіту, але не вичерпує його повністю. Без ефективного забезпечення доступу право на освіту залишається переважно декларативним, особливо в умовах соціальних криз, економічної нерівності чи збройних конфліктів. Саме порушення доступу (географічні, фінансові, дискримінаційні, безпекові бар'єри) є найбільш поширеним і видимим проявом нереалізації права на освіту в сучасному світі.

В міжнародному праві еволюція розуміння цих понять демонструє поступовий перехід від загальних проголошень до деталізованих критеріїв, де доступність інтерпретується як багатокомпонентна гарантія, що включає як фізичну близькість, так і відсутність дискримінації та непропорційних фінансових навантажень. Ця рамка підкреслює ієрархічний зв'язок: доступ є «мостом» між формальним визнанням права та його фактичним здійсненням, але повна реалізація права вимагає також забезпечення якості, культурної прийнятності та гнучкості освіти.

В умовах України співвідношення цих понять набуває особливої гостроти через тривалий воєнний стан. Руйнування інфраструктури, масова внутрішня та зовнішня міграція, перехід на дистанційні форми навчання, обмеження мобільності та психологічні травми суттєво ускладнюють фізичний, економічний і психологічний доступ до освіти. Водночас конституційне та законодавче закріплення рівних умов доступу та заборона дискримінації створюють міцну правову основу для подолання цих викликів. Держава змушена постійно балансувати між безпековими заходами та збереженням максимальної доступності освіти, що вимагає гнучкого нормативного регулювання та використання міжнародних стандартів як орієнтури.

Таким чином, право на освіту та доступ до освіти перебувають у тісному діалектичному зв'язку: доступ є невід'ємною і часто вирішальною частиною права, але не тотожний йому. Повна реалізація права на освіту можлива лише за умови системного забезпечення всіх його елементів, серед яких доступність залишається одним із найбільш критичних і водночас найбільш залежних від зовнішніх обставин.

Перспективи подальшого вдосконалення полягають у гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, посиленні механізмів інклюзивної та цифрової доступності, розвитку державних програм підтримки вразливих груп, а також у створенні спеціальних правових режимів забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану та післявоєнної реконструкції. Лише за таких умов право на освіту зможе трансформуватися з конституційної норми в реальну щоденну можливість для кожної людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельничук О. Право на доступність освіти в Україні в умовах війни. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 11(17). С. 631-639. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11\(17\)-631-639](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-11(17)-631-639).
2. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976). Article 13. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 11.01.2026).

3. General Comment No. 13: The right to education (article 13), 1999. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/d-general-comment-no-13-right-education-article-13-1999> (дата звернення: 11.01.2026).
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 11.01.2026).
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 11.01.2026).
6. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу третього частини другої статті 22 Закону України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/4412-pravo-na-osvitu> (дата звернення: 11.01.2026).
7. Марініч В.К., Миклуш М.І. Правове регулювання освіти в Україні. Частина 2: Доступність освіти в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Вип. 84. С. 182-188. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.27>.
8. Грекул-Ковалик Т.А., Донченко О.П. Доступ і доступність до юридичної освіти: питання співвідношення та взаємозв'язку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 12-15. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.56.3>.
9. Щебетун І. Реалізація конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 80. С. 389-394. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.62>.
10. Oxford Advanced Learner's Dictionary. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/access_1 (дата звернення: 11.01.2026).
11. UNESCO. Convention against Discrimination in Education. 1960. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-against-discrimination-education> (дата звернення: 11.01.2026).
12. Right to education handbook / UNESCO; Right to Education Initiative. Paris: UNESCO, 2019. 276 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366567> (дата звернення: 11.01.2026).
13. Lewin K.M. Educational access, equity, and development: planning to make rights realities. *Fundamentals of Educational Planning* 98. Paris: UNESCO-IIEP, 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235003> (дата звернення: 11.01.2026).
14. UNESCO. Guidelines for inclusion: Ensuring access to education for all. Paris: UNESCO, 2005. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140224> (дата звернення: 11.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.01.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 26.01.2026
Дата публікації: 2.02.2026